

١١١١٠٣٢٦
١١١١٠٣٢٦

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١١١١٠٣٢

دانشگاه شهید بهشتی

بنیاد ایران شناسی

پایان نامه کارشناسی ارشد

عنوان:

کارنامه سیاسی - فرهنگی کمیته ملیون ایرانی

در برلین از منظر ایران شناسی

استاد راهنما: سرکار خانم دکتر منصوره اتحادیه

نگارش: راضیه محب

رشته ایران شناسی

گرایش فرهنگ مردم، آداب و رسوم و میراث فرهنگی

۱۳۸۸ / ۱ / ۱۸

بهمن ماه ۱۳۸۷

۱۱۱۱۰۳

۸۷/۱/۱۸
۱۳۲۶

۱۸ / ۱ / ۲۵

کتابخانه مرکزی
سینه دوم

بسمه تعالی

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته ایران شناسی

گرایش: فرهنگ مردم، آداب و رسوم و میراث فرهنگی

عنوان: کارنامه سیاسی فرهنگی کمیته تلویون ایرانی در برلین از منظر ایران شناسی

نگارش: راضیه محب

گروه داوران

استاد راهنما: سرکار خانم دکتر منصوره اتحادیه

استاد مشاور: نذارد

استاد داور: سرکار خانم دکتر سهیلا صامی

استاد داور: سرکار خانم دکتر فیضی

تاریخ: ۱۳۸۷/۱۱/۶

امضاء: سنجیده / اتحادیه

امضاء: .....

امضاء: .....

امضاء: .....

۱۳۸۸ / ۱۱ / ۱۸

من و این دفتر تنها نبوده‌ایم، تنها نیستیم؛

لطف خدایی بوده است که آسمانش از هر سقفی محکم‌تر و سایه‌ خنک پدری که قداست نام

پدر برازنده اوست و مادری که نیکباهش در حصار واژه نیست.

همچنین آسمان این دفتر پر شده است از تیرک ستارگانی که نامشان خواهر است و معصومه که کم لطفی

زمان را با ابدی بودن مهربانی‌اش جبران کرد و دقایق بی‌وفا را سیلی زد تا زمان از آن من شود که اگر او

نبود جمله‌ها نقطه پایانی نداشت.

و برادرانم، محمد که جز محبت آشنایی ندارد و علیرضا که پیوسته و امدار لطف و محبتش بوده‌ام.

و دوستانی که روزهای سخت را با مهربانیهای بزرگشان بر من هموار ساختند.

تقدیر و تشکر

جهت دستیابی به طرحی مدون و تحقیقی قابل قبول در کنار مجموعه منابع و اسناد از مشورت و کمک صاحب نظران و استادان دلسوز و اهل فن، بسیار سود برده‌ام که بدین وسیله از همه سروران تقدیر می‌شود. از سرکار خانم دکتر اتحادیه درمقام استادی فرزانه و صبور، به خاطر مجموعه راهنمایی‌های عالمانه‌ای که روشن‌گر و راهگشای چراغ فراروی من در این پژوهش گردید.

جناب آقای دکتر حسن حبیبی به خاطر راهنمایی‌های بسیار کارگشا و استادانه ایشان در آغاز راه. سرکار خانم دکتر زرشناس به خاطر گشودن راهی برای این تحقیق، همچنین به خاطر مهربانی‌ها و تشویق‌های بی‌شائبه.

سرکار خانم دکتر صارمی به خاطر القای امید و جسارت در طرح اولیه و همراهی در تدوین و ویرایش نهایی تحقیق.

جناب آقای دکتر ایرج افشار که امکان پاسخگویی به برخی از پرسشهای مرا فراهم نمودند. سرکار خانم دکتر پیرا به خاطر هم‌فکری و جناب آقای دکتر کریم سلیمانی به خاطر راهنمایی و کمک در دسترسی و ترجمه برخی از منابع آلمانی مرتبط با موضوع، سرکار خانم مقدم و جناب آقای جلالی به خاطر لطف بی‌دریغشان؛

و بالاخره عزیزانی که در کتابخانه‌ها و مراکز اسناد و سواستهای اینجانب را تحمل کردند و گشاینده رمزهای سربه مهر منابع تحقیق بودند.

نام خانوادگی: محب

نام: راضیه

بنیاد ایران‌شناسی:

رشته تحصیلی: گرایش: ایران‌شناسی - فرهنگ مردم،

نام استاد راهنما: دکتر منصوره اتحادیه

آداب و رسوم و آداب فرهنگی

عنوان پایان‌نامه: کارنامه سیاسی فرهنگی کمیته ملیون ایرانی در برلین از منظر ایران‌شناسی

تاریخ فراغت از تحصیل: بهمن ماه ۱۳۸۷

چکیده رساله:

در فاصله سالهای ۱۳۳۳-۱۳۴۰ ق. / ۱۹۱۵-۱۹۲۲ م. جمعی از اندیشمندان ایرانی در مرکز آلمان برلین - تجمع کردند. این گروه تحت عنوان کمیته ملیون ایرانی از طریق انتشار روزنامه و تماس با همفکران خویش، برای مبارزه با نفوذ روسها و انگلیسیها در ایران تلاش می‌کردند.

با توجه به شرایط آلمان در جنگ جهانی اول، کمیته ملیون ایرانی با حمایت آن کشور تشکیل شد. اعضای کمیته فوق‌امیدوار بودند با کمک آلمانیها و با استفاده از شرایط بین‌المللی به سلطه و حضور روسها و انگلیسیها در ایران پایان داده و مقدماتی را برای اصلاح امور و توسعه ایران فراهم کنند. کمیته مزبور با ورود سید حسن تقی‌زاده به برلین در سال ۱۳۳۳ ق. / ۱۹۱۵ م. فعالیت خود را آغاز کرد. در اولین قدم، او از کسانی برای همکاری و حضور در برلین دعوت به عمل آورد. در نهایت افراد زیر را می‌توان مهم‌ترین همکاران او محسوب نمود که به دعوت وی پاسخ مثبت دادند: سید محمدعلی جمالزاده، کاظم‌زاده ایرانشهر، محمد قزوینی، ابراهیم پورداود، رضا و محمد علی تربیت، رضا دارا (افشار)، عزت‌الله هدایت، اسماعیل امیرخیزی و سلیمان‌خان میکده.

فعالیت کمیته ملیون را در دو دوره، هم‌زمان با جنگ جهانی و پس از آن می‌توان مورد توجه قرار داد. چه اینکه، با پایان جنگ و شکست آلمان، انگیزه اولیه شکل‌گیری آن پایان یافته تلقی می‌شد، اما از آنجا که تقی‌زاده و برخی از یاران نزدیکش با پیوستن افراد جدیدی فعالیتهای خود را در برلین ادامه دادند، حیات گروه را تا پایان حضور فعال تقی‌زاده در برلین و تا پیش از سفر او به مسکو در سال ۱۳۴۰ ق. / ۱۹۲۲ م. پی‌گرفته‌ایم.

در این پژوهش تلاش شده است تا فعالیت و اقدامات کمیته ملیون در طول جنگ جهانی و پس از پایان آن در دو بخش سیاسی و فرهنگی مورد مطالعه قرار گیرد. در دوره اول به دلیلهای مختلفی جز ناکامی چیزی عاید کمیته نشد. اما پس از آن فعالیت آنها در برلین به صورت ادامه انتشار کاوه و تشکیل محفلهای مختلف بحث و گفتگو، فصل مهمی از تاریخ روشنفکری در ایران را پدید آوردند. به خصوص که آنها در دوره‌ای پر هیاهو از تاریخ معاصر جهان و هم‌زمان با فروپاشی امپراتوریهای چون روسیه و عثمانی و رخدادهای مهمی چون انقلاب روسیه و در موقعیت خاصی از شرایط ایران که انحطاط و زوال حکومت قاجاریه را در پی داشت به فعالیت گروهی مشغول بودند.

واژگان کلیدی: ایران آلمان جنگ جهانی اول کمیته ملیون ایرانی روزنامه کاوه روزنامه رستخیز

فهرست مطالب

فصل اول: گستره علمی مسئله مورد تحقیق.....	۱
الف / پیشگفتار.....	۱
بیان مسئله تحقیق.....	۱
ضرورت و اهمیت تحقیق.....	۳
هدفهای تحقیق.....	۴
پرسشهای تحقیق.....	۶
فرضیه های تحقیق.....	۷
جنبه جدید بودن و نوآوری در طرح.....	۷
روش انجام تحقیق و ابزار گردآوری اطلاعات.....	۸
روند مطالعه و تحقیق.....	۹
ب/ سخنی در باب منابع و مأخذ، پیشینه تحقیق.....	۱۱
پ/ مقدمه.....	۴۲
۱/ اوضاع داخلی و رقابتهای خارجی در ایران هم زمان با جنگ جهانی اول.....	۴۲
۲/ پیشینه حضور آلمان در ایران تا پیش از جنگ جهانی اول.....	۴۹
۳/ جایگاه ایران در سیاست شرقی آلمان هم زمان با جنگ جهانی اول.....	۵۴
یادداشتهای فصل اول.....	۵۹
فصل دوم: تشکیل کمیته ملیون ایرانی در برلین.....	۶۲
۱-۲- زمینه های تشکیل کمیته ملیون ایرانی.....	۶۳
۱-۱-۲- تلاش برای همکاری با آلمانها.....	۶۳
۲-۱-۲- تشکیل کمیته هندوستان.....	۶۵
۲-۲- تشکیل کمیته ملیون ایرانی.....	۶۷
۱-۲-۲- زمینه های اقتصادی تأثیرگذار بر فعالیتهای کمیته ملیون.....	۷۸
۲-۲-۲- سیری در زندگی و آراء اعضاء کمیته ملیون ایرانی.....	۸۳
یادداشتهای فصل دوم.....	۱۰۷
فصل سوم: فعالیتهای و اقدامات سیاسی کمیته ملیون ایرانی.....	۱۱۱
۱-۳- آغاز فعالیتهای سیاسی کمیته ملیون ایرانی.....	۱۱۲
۲-۳- جلب همکاری حسینقلی خان نواب.....	۱۱۲
۳-۳- اقدامات در استانبول.....	۱۱۵
۴-۳- اقدامات در ایران.....	۱۱۹

- ۱۲۳..... ۳-۴-۱-کرمانشاه مرکز فعالیت نمایندگان کمیته
- ۱۲۴..... ۳-۴-۲-نمایندگان کمیته ملیون در ایران
- ۱۳۳..... ۳-۴-۳-ارتباط با نمایندگان مجلس و سران حزب دمکرات
- ۱۳۴..... ۳-۴-۴-ارتباط با سران طوایف و عشایر
- ۱۳۷..... ۳-۴-۵-کمیته ملیون و نهضت مهاجرت
- ۱۳۸..... ۳-۴-۵-۱-نهضت مهاجرت و نظریه پردازی کمیته ملیون
- ۱۳۹..... ۳-۴-۵-۲-عملکرد «کمیته ملیون ایرانی» در قبال مهاجران و دولت موقت
- ۱۴۳..... ۳-۴-۵-۲-۱-نمایندگان کمیته در کرمانشاه و بغداد
- ۱۴۷..... ۳-۴-۵-۲-۲-کمیته ملیون ایرانی، مهاجران و حیدر خان عمو اوغلی
- ۱۴۹..... ۳-۴-۵-۳-نمایندگی وحیدالملک شیبانی و سید محمد صادق طباطبایی در استانبول و برلین
- ۱۵۵..... ۳-۴-۶-اقدامات تبلیغی
- ۱۵۸..... ۳-۴-۷-تهیه و ارسال گزارش برای کمیته ملیون در برلین و آلمانیها
- ۱۶۰..... ۳-۴-۸-ناکامی و پایان فعالیت سیاسی کمیته ملیون در ایران
- ۱۶۵..... ۳-۵-سایر فعالیتهای سیاسی کمیته ملیون
- ۱۶۵..... ۳-۵-۱-موضع گیری نسبت به رخدادهای سیاسی و بین المللی
- ۱۶۸..... ۳-۵-۲-موضع گیری نسبت به ظهور سوسیالیسم و کمونیسم
- ۱۶۹..... ۳-۵-۳-تلاش برای حضور در کنفرانس سوسیالیستها در استکهلم
- ۱۷۴..... ۳-۵-۴-تلاش و موضع گیری نسبت به معاهده برست لیتوسک
- ۱۷۸..... ۳-۵-۵-موضع گیری نسبت به اظهارات ویلسون رئیس جمهور ایالات متحده آمریکا
- ۱۸۱..... ۳-۵-۶-موضع گیری در قبال نتایج کنفرانس صلح ورسای
- ۱۸۲..... ۳-۶-پایان فعالیت سیاسی کمیته ملیون ایرانی
- ۱۸۸..... یادداشتهای فصل سوم
- ۱۹۵..... فصل چهارم: کاوه و رستخیز نقطه عطف فعالیتهای کمیته ملیون ایرانی
- ۱۹۶..... ۴-۱-انتشار رستخیز و کاوه؛ پاسخی به نیازی تبلیغاتی
- ۱۹۸..... ۴-۲-روزنامه رستخیز
- ۱۹۸..... ۴-۲-۱-کلیات
- ۲۰۲..... ۴-۲-۲-مروری بر اعلانیها و تحلیلهای رستخیز
- ۲۰۲..... ۴-۲-۲-۱-اخبار و مطالب مربوط به مسائل داخلی ایران
- ۲۱۱..... ۴-۲-۲-۲-اخبار مربوط به جنگ و سایر کشورهای درگیر در رستخیز
- ۲۱۳..... ۴-۲-۲-۳-شعر، مطالب ادبی و عمومی
- ۲۱۸..... ۴-۳-انتشار روزنامه کاوه

۲۱۸	..... کلیات ۱-۳-۴
۲۲۸	..... دوره قدیم انتشار کاوه ۲-۳-۴
۲۳۸	..... دوره جدید انتشار کاوه ۳-۳-۴
۲۴۰	..... معرفی معضلات جامعه ایران و تلاش برای یافتن راه حل ۴-۳-۴
۲۵۲	..... مطالب اقتصادی ۵-۳-۴
۲۵۴	..... مطالب مذهبی ۶-۳-۴
۲۵۵	..... موضوع زنان در کاوه ۷-۳-۴
۲۵۶	..... بهترین تألیفات فرنگیها درباره ایران ۸-۳-۴
۲۵۷	..... پایان انتشار روزنامه کاوه ۹-۳-۴
۲۵۹	..... یادداشتهای فصل چهارم
۲۶۱	..... فصل پنجم: فعالیتهای فرهنگی کمیته ملیون ایرانی
۲۶۲	..... ۱-۵- همکاری با انجمن آلمان و ایران
۲۶۵	..... ۲-۵- همکاری با هیئت مواظبت از محصلین ایرانی
۲۷۵	..... ۳-۵- صحبتهای علمی و ادبی ایرانیان برلین
۲۸۳	..... ۴-۵- چاپخانه کاویانی
۲۹۷	..... ۵-۵- ارتباط با خاورشناسان
۳۰۱	..... ۱-۵-۵- قزوینی و خاورشناسان
۳۰۵	..... ۲-۵-۵- تقی زاده و خاورشناسان
۳۰۶	..... ۳-۵-۵- کاظم زاده ایرانشهر و خاورشناسان
۳۰۷	..... ۴-۵-۵- پورداد و خاورشناسان
۳۰۹	..... یادداشتهای فصل پنجم
۳۱۲	..... سخن آخر
۳۲۷	..... کتابنامه
	فهرست جداول
۲۱۷	..... جدول شماره ۱
۲۷۴	..... جدول شماره ۲
۲۸۱	..... جدول شماره ۳
۲۸۱	..... جدول شماره ۴

نام خانوادگی: محب

نام: راضیه

بنیاد ایران‌شناسی:

رشته تحصیلی: گرایش: ایران‌شناسی - فرهنگ مردم،

نام استاد راهنما: دکتر منصوره اتحادیه

آداب و رسوم و آداب فرهنگی

عنوان پایان‌نامه: کارنامه سیاسی فرهنگی کمیته ملیون ایرانی در برلین از منظر ایران‌شناسی

تاریخ فراغت از تحصیل: بهمن ماه ۱۳۸۷

بنیاد ایران‌شناسی

چکیده رساله:

در فاصله سالهای ۱۳۳۳-۱۳۴۰ ق. / ۱۹۱۵-۱۹۲۲ م. جمعی از اندیشمندان ایرانی در مرکز آلمان برلین - تجمع کردند. این گروه تحت عنوان کمیته ملیون ایرانی از طریق انتشار روزنامه و تماس با همفکران خویش، برای مبارزه با نفوذ روسها و انگلیسیها در ایران تلاش می‌کردند.

با توجه به شرایط آلمان در جنگ جهانی اول، کمیته ملیون ایرانی با حمایت آن کشور تشکیل شد. اعضای کمیته فوق‌امیدوار بودند با کمک آلمانیها و با استفاده از شرایط بین‌المللی به سلطه و حضور روسها و انگلیسیها در ایران پایان داده و مقدماتی را برای اصلاح امور و توسعه ایران فراهم کنند. کمیته مزبور با ورود سید حسن تقی‌زاده به برلین در سال ۱۳۳۳ ق. / ۱۹۱۵ م. فعالیت خود را آغاز کرد. در اولین قدم، او از کسانی برای همکاری و حضور در برلین دعوت به عمل آورد. در نهایت افراد زیر را می‌توان مهم‌ترین همکاران او محسوب نمود که به دعوت وی پاسخ مثبت دادند: سید محمدعلی جمالزاده، کاظم‌زاده ایرانشهر، محمد قزوینی، ابراهیم پورداود، رضا و محمد علی تربیت، رضا دارا (افشار)، عزت‌الله هدایت، اسماعیل امیرخیزی و سلیمان‌خان میکده.

فعالیت کمیته ملیون را در دو دوره، هم زمان با جنگ جهانی و پس از آن می‌توان مورد توجه قرار داد. چه اینکه، با پایان جنگ و شکست آلمان، انگیزه اولیه شکل‌گیری آن پایان یافته تلقی می‌شد، اما از آنجا که تقی‌زاده و برخی از یاران نزدیکش با پیوستن افراد جدیدی فعالیتهای خود را در برلین ادامه دادند، حیات گروه را تا پایان حضور فعال تقی‌زاده در برلین و تا پیش از سفر او به مسکو در سال ۱۳۴۰ ق. / ۱۹۲۲ م. پی‌گرفته‌ایم.

در این پژوهش تلاش شده است تا فعالیت و اقدامات کمیته ملیون در طول جنگ جهانی و پس از پایان آن در دو بخش سیاسی و فرهنگی مورد مطالعه قرار گیرد. در دوره اول به دلیلهای مختلفی جز ناکامی چیزی عاید کمیته نشد. اما پس از آن فعالیت آنها در برلین به صورت ادامه انتشار کاوه و تشکیل محفلهای مختلف بحث و گفتگو، فصل مهمی از تاریخ روشنفکری در ایران را پدید آوردند. به خصوص که آنها در دوره‌ای پر هیاهو از تاریخ معاصر جهان و هم‌زمان با فروپاشی امپراتوریهای چون روسیه و عثمانی و رخدادهای مهمی چون انقلاب روسیه و در موقعیت خاصی از شرایط ایران که انحطاط و زوال حکومت قاجاریه را در پی داشت به فعالیت گروهی مشغول بودند.

واژگان کلیدی: ایران آلمان جنگ جهانی اول کمیته ملیون ایرانی روزنامه کاوه روزنامه رستخیز

فصل اول

گستره علمی مسئله مورد تحقیق

الف / گستره علمی مسئله مورد تحقیق

بیان مسئله تحقیق

به نظر می‌رسد ایران هم‌زمان با آغاز قرن بیستم یکی از دوره‌های مهم تاریخ خود را سپری کرده است. سالهای آغازین این قرن مقارن با انقلاب مشروطه و پس از آن نیز روابط خارجی ایران شاهد تبدیل رقابت قدرتهایی چون انگلستان و روسیه به اتحادی سیاسی در قالب قرارداد ۱۹۰۷ م. (۱۳۲۵ ق.) بود.

در این میان، با آغاز جنگ جهانی اول و گسترش آن مجموعه‌ایی از عوامل و شرایط زمینه را برای حضور غیر مستقیم ایران و کشورهای همسایه در جنگ و رقابت دولتهای خارجی فراهم نمود. ناخرسندی از حضور نیروهای روسیه در شمال و انگلستان در جنوب ایران و بالاخره مطرح شدن زمزمه‌هایی مبنی بر استفاده از کشور سومی چون آلمان برای حمایت از ایران - در ابراز مخالفت با انگلستان و روسیه - زمینه‌ای شد برای مداخله‌های بیشتر ایران در صحنه‌هایی که طراحان آن از نتایج آن اطمینان نداشتند.

در این وضعیت، گروهی ایرانی در برلین، «کمیته ملیون ایرانی» را با هدف مبارزه با روسیه و انگلستان با کمک آلمان تشکیل دادند. چگونگی تشکیل این گروه آن هم در دوره‌ای بحرانی از زاویه‌های مختلف قابل مطالعه و بررسی است.

همچنین بررسی موقعیت کشورها هم‌زمان با آغاز جنگ جهانی اول بحثی دشوار و درهم تنیده است؛ در نتیجه تشخیص دقیق شرایط هر کشور، حزب یا جریان سیاسی در آن آمیختگی، کاری دشوار به نظر می‌رسد. فقط در یک جمع‌بندی وسیع مطالعاتی می‌توان آن را مورد بررسی قرار داد. تشخیص این موقعیتها، یافتن پاسخهای مستدل، علمی و منطقی به مجموعه‌ای از پرسشها درباره کمیته ملیون ایرانی، اولین قدم برای ارائه تحلیل نهایی است.

از دیگر سو، بخشهایی از کارنامه علمی و فرهنگی افراد مختلف این گروه و اقدامات آنها، کم و بیش و به صورت پراکنده بررسی شده است، اما نگاهی فراگیر به مجموعه اقدامات آنها در زمان حضور در برلین در کمتر

منبعی دیده می‌شود. همچنین ارتباط افراد این مجموعه قبل از تشکیل کمیته، در حین فعالیت و حتی پس از پایان رسمی فعالیت اعضاء در برلین نیز همین سرنوشت را داشته است.

نگاه به «کمیته ملیون ایرانی» در این مختصر نگاهی صرفاً در چارچوب تشکیل گروه و برنامه‌های آنان نیست، بلکه انگیزه‌ها و اهداف شکل‌گیری کمیته، وضعیت فردی و فکری هریک از اعضاء، زمینه‌ها و بسترهای سیاسی و فرهنگی مؤثر در ایجاد آن و در نهایت کارنامه سیاسی و فرهنگی این کمیته مورد توجه قرار گرفته است.

در این تحقیق تلاش خواهد شد تا پس از تبیین زمینه‌ها و چگونگی تشکیل «کمیته ملیون ایرانی» فهرستی از اقدامات سیاسی و فرهنگی آنها ارائه شود. در کنار آن، انتشار روزنامه‌های *کاوه* و *رستخیز* از روند آشنایی این افراد با نحله‌های فکری در جهان آن روز حکایت دارد که در جای خود مورد توجه قرار خواهد گرفت. این نکات و ارائه مجموعه‌ای از اقدامات و نظریه‌پردازی‌های نوخواهانه گروه مذکور صرف‌نظر از مثبت یا منفی تلقی نمودن آنها، مجموعه‌ای از میراث فرهنگی معاصر ایران تلقی می‌شود که قابل بازخوانی و تجزیه و تحلیل است.

مجموعه‌ای از این‌گونه اقدامات در زندگی اعضاء کمیته ملیون گاه در قالب فعالیت گروهی آنها و گاه در قالب حرکت فردی و فعالیتهای علمی-سیاسی آنان تجلی یافته است. شکل‌گیری این گروه در هنگامه جنگ، تلاش برای برقراری ارتباط با ایرانیهای مقیم عثمانی و اروپا، حضور در ایران و دامن زدن به تبلیغات و مبارزه با روسها و انگلیسیها، موضع‌گیری در قبال رخدادهای بین‌المللی، انتشار روزنامه، ارتباط و همکاری با برخی از خاورشناسان، ایجاد چاپخانه و غیره، نمونه‌ای از عملکرد آنان محسوب می‌شود.

ضرورت و اهمیت تحقیق

سیر حوادث تاریخ معاصر جهان مجموعه‌ای از شرایط و فرصتها یا را برای برخی از دولتها یا ملتها به وجود می‌آورد. شناخت دقیق زمان و بهره‌برداری، به‌موقع و منطقی در چارچوب منافع ملی این دولتها یا ملتها به برون‌رفت از موقعیت پیشین آنها منجر می‌شود. شناخت این فرصتهای تاریخی برای دولت و ملت ایران و چگونگی مواجهه با این شرایط می‌تواند راهگشای شناخت ناکامیهای تاریخ معاصر ایران باشد. در قرن بیستم موجودیت ایران بارها به وسیله قدرتهای خارجی به خطر افتاد. در هریک از شرایط پیش آمده، ملت ایران به تکاپوهایی دست زده و نتایجی نیز کسب نموده است. فشار شدت یافته روس و انگلیس در فاصله سالهای ۱۲۸۷-۱۳۲۸ق. / ۱۸۷۰-۱۹۱۰م. که با پیدایش ناسیونالیسم در ایران هم زمان بود، باعث شد گروه‌های ایرانی نیز در صدد یافتن راه حلی برای مشکلات جامعه خویش برآیند. آنها ابتدا با تحریک هر یک از قدرتها علیه دیگری اقداماتی را آغاز کردند اما پس از آن، تجربه و تفکر استفاده از نیروی سوم و باز کردن پای دولت دیگری در این وادی مطرح شد. عینیت یافتن این تفکر را در دوره جنگ جهانی اول نیز شاهدیم.

تا کنون درباره جنگ بین‌الملل اول مقاله‌ها و کتابهای زیادی منتشر شده است، اما توجه به فرصت و موقعیت خاصی که در این زمان برای ایران پیش آمده بود و یا شناخت موقعیت و انتخاب تاکتیک دقیق و بالاخره به ضرورت ایجاد هماهنگی در فعالیت گروه‌های مختلف جهت بهره‌برداری از این فرصتها کمتر توجه شده است. این همان نکته‌ای است که این حوادث را با تشکیل کمیته ملیون ایرانی پیوند می‌زند.

در عین حال، اگر امروز محمد قزوینی را در طرح و بنیان‌گذاری بحثهایی خاص در تاریخ ادبی ایران به نیکی یاد می‌کنیم، سید محمدعلی جمالزاده را یکی از اولین نویسندگان قصه‌های ایرانی یا نو نویسان نثر فارسی در تاریخ معاصر می‌ستاییم، از پورداود در مطالعات ایران باستان و اوستاشناسی یاد می‌کنیم، تقی‌زاده را در بسیاری از کاوشهای فکری معاصر دخیل می‌دانیم، باید توجه داشته باشیم که اینان در دورانی پرتلاطم در فاصله سالهای ۱۳۳۳-۱۳۴۰ق. / ۱۹۱۰-۱۹۲۲م. در برلین تحت عنوان «کمیته ملیون ایرانی» و با اهداف خاصی گرد آمده بودند. این افراد در این

فاصله، مشغول فعالیتهایی بودند که زمینه‌هایی سیاسی و فرهنگی، پیش از جنگ به شکل‌گیری آن گروه منجر شد و نتایج فکری این تجمع را در سالهای پس از جنگ می‌توان دید و مورد ارزیابی قرار داد. پس آنچه در این پژوهش مهم به نظر می‌رسد فراهم شدن راهی برای نقادی زمینه‌ها و نتایج این اتفاق است. این زمینه‌ها و نتیجه‌ها مجموعه‌ای در هم تنیده از مسائل سیاسی و فکری-فرهنگی است. در این نوشتار برای سهولت کار و تقسیم‌بندی اقدامات، کوشیدیم تا با توجه به قالبهای اجرایی مورد نظر به این مهم دست یابیم و کارنامه اقدامات این گروه را به دو بخش سیاسی و فرهنگی تقسیم کنیم. هرچند به پیوستگی و در هم تنیدگی این امور تاکید می‌شود؛ زیرا انتشار روزنامه اگرچه در قالب کاری فرهنگی صورت می‌پذیرفت، انتشار رستخیز و دوره قدیم کاوه بر اهداف سیاسی استوار بود. همچنین همکاری با «انجمن آلمان و ایران» با عنوانی سیاسی صورت می‌گرفت، اما نتایج فرهنگی نیز بر این همکاری مترتب بود.

هدفهای تحقیق

این پژوهش با سابقه حضور آلمان در ایران و برنامه‌های دراز مدتی که آنها پیش‌بینی و اجرا نمودند، آغاز می‌شود. این طرحها شامل مجموعه‌ای از برنامه‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی است که نیروها و نمایندگان دولت آلمان در ایران اجرا کردند؛ البته جدا کردن مراحل اجرایی هر یک از آنها کاری دشوار و شاید غیرممکن باشد؛ زیرا بسیاری از مأموران آلمانی که به قصد اجرای عملیات، راهی ایران شده‌اند معمولاً به مجموعه‌ای از این اهداف توجه داشته‌اند. آنها قصد داشتند تا با امکانات سیاسی و فشار بر دولت ایران، زمینه‌های دستیابی به خواست خود را فراهم کنند و افزون بر آن با سرمایه‌گذارهای کوتاه و بلند مدت اقتصادی، تسهیلاتی را برای رسیدن به اهداف طراحی شده پیش‌بینی کنند؛ البته عملیات نظامی، تبلیغات و اقدامات فرهنگی نیز جزئی جدا ناشدنی در این برنامه‌ها بوده است. بخشی از اهداف مورد نظر آلمان در ایران، در تشکیل کمیته ملیون ایرانی تجلی یافته است. این کمیته با حمایت سیاسی-مالی آلمان تشکیل و مشغول برنامه‌ریزی و اجرای عملیاتی شد تا طی جنگ جهانی اول قسمتی از نیروها و امکانات انگلستان و روسیه را در این منطقه مشغول نگه دارد.

در این تحقیق تلاش خواهد شد تا با نگاهی گذرا به سیر حضور آلمانیها در ایران، به اهداف و برنامه‌های آن دولت توجه شود. در عین حال، زمینه‌های فراهم شده در ایران از جهت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی نیز مشخص گردد. به دنبال آن ضمن اینکه به جریانهای مؤثر آلمانی و ایرانی در این روند توجه خواهد شد، به‌طور مشخص در سیرسیاست آلمانیها در ایران، عملکرد «کمیته ملیون ایرانی» ارزیابی می‌شود.

اگر نتایج این مطالعه و تحقیق به عدم موفقیت کمیته ملیون ایرانی در دستیابی به اهداف سیاسی برسد، می‌توان در کنار اهداف و برنامه‌های سیاسی، نتایج فرهنگی اقدامات آنها را مورد توجه قرار داد. در عین حال، به نظر می‌رسد تشکیل کمیته ملیون ایرانی بر خلاف نظربسیاری از محققان و دست اندرکاران امر پژوهش، صرفاً ماهیت سیاسی نداشته است؛ زیرا با توجه به مجموعه استنادات موجود شاید بتوان چنین استنباط کرد که این کمیته در یکی از موقعیتهای بحرانی جهانی و هم زمان با جنگ جهانی اول و البته با اهداف سیاسی تشکیل شد؛ اما در آغاز، ادامه و انجام فعالیت این گروه، شاهد اقدامات فرهنگی آنان نیز هستیم.

همچنین در کارنامه کمیته مذکور، طی جنگ جهانی و پس از پایان آن، نوعی ارتباط و استمرار به نظر می‌رسد؛ بنابراین فعالیت کمیته ملیون به رغم تغییر اساسی در اعضاء و افراد مرتبط با آن، با خاتمه جنگ جهانی پایان نمی‌یابد بلکه با تغییر شیوه و ابزار فعالیت، ادامه می‌یابد.

این پیوستگی به‌خوبی در این پژوهش آشکار و به نتایج بلندمدت آن اشاره می‌شود. به این معنی که مقدمات بسیاری از اقدامات فرهنگی کمیته پیش از پایان جنگ جهانی فراهم شده بود. همچون فعالیت کمیته ملیون برای انتشار *کاوه*، چاپخانه کویانی وانجمن آلمان و ایران که پیش از پایان جنگ جهانی اول آغاز شد اما تا سالهای پس از جنگ نیز ادامه داشت.

بر این اساس، ارتباطی ظاهراً غیر مدون با گروهی از خاورشناسان آلمانی شکل می‌گرفت. این ارتباط ابتدا در قالب همکاریهای سیاسی در جنگ جهانی اول رخ داد، اما پس از آن نیز به شکلهای مختلفی ادامه یافت. همچون انتشار روزنامه *کاوه* که با روشی سیاسی آغاز و پس از جنگ جهانی با شعار فرهنگی ادامه یافت.

در مجموع کارنامه کمیته ملیون ایرانی از آن جهت که آمیخته‌ای از اقدامات فرهنگی و در عین حال سیاسی که با توجه به تلاطم‌های بین‌المللی و در عین حال در نبود دولتی مقتدر و ناکارآمدی مفاهیم ملی در ایران شکل گرفته است، و نیز با توجه به اینکه افراد این گروه سلیقه‌ها و آراء متفاوت و گاه متضادی داشته‌اند و در عین حال در قالب یک جریان تشکیلاتی فعالیت می‌کرده‌اند، خطوطی درهم‌تنیده را به وجود آورده است که ابتدا مطالعه‌ای گسترده و در نهایت تحلیلی همه‌جانبه را می‌طلبد. بنابراین فراهم نمودن فهرستی از اقدامات سیاسی، فرهنگی و ادبی این گروه می‌تواند مجموعه داده‌ها و متغیرهایی را برای ارائه تحلیلی فراگیر و جامع‌تر در آینده فراهم کند.

پرسشهای تحقیق

پرسشهای اصلی

- کمیته ملیون ایرانی با توجه به چه ضرورت‌هایی و چگونه شکل گرفت؟
- اقدامات سیاسی و فرهنگی کمیته ملیون ایرانی کدام است؟
- اقدامات سیاسی کمیته ملیون ایرانی بر چه ضرورتها و نتایجی استوار بود؟
- اقدامات فرهنگی کمیته ملیون ایرانی بر چه ضرورتها و نتایجی استوار بود؟
- آیا سیر فعالیتها و اقدامات کمیته ملیون ایرانی در زمان جنگ جهانی و پس از آن از نوعی توالی و ارتباط

حکایت دارد؟

پرسشهای فرعی

- جایگاه تفکر «عنصر سوم» در شکل‌گیری کمیته ملیون ایرانی چگونه ارزیابی می‌شود؟
- آیا می‌توان در طرح، زمینه‌سازی و ایجاد نگرشهای جدید سیاسی و فکری در تاریخ معاصر ایران برای کمیته ملیون ایرانی نقشی قائل شد؟

فرضیه های تحقیق

- به نظر می‌رسد ضرورت‌هایی سیاسی- اجتماعی در شکل‌گیری کمیته ملیون ایرانی موثر بوده است.
- به نظر می‌رسد ضرورتها و منافع سیاسی- نظامی آلمانی بر شکل‌گیری کمیته ملیون ایرانی تأثیر داشته است.
- به نظر می‌رسد به رغم اهداف سیاسی‌ای که از زمینه‌های اصلی شکل‌گیری کمیته ملیون ایرانی است، نتایج فکری و فرهنگی به یادگار مانده از این گروه مهم و درخور تأمل است.
- به نظر می‌رسد در دو دوره حضور اعضای کمیته در آلمان ارتباط معنی‌داری بین اقدامات سیاسی و فرهنگی آنها وجود داشته است.
- به نظر می‌رسد ارتباط با آلمانیها و کسب حمایت از آنها در چارچوب استفاده از نیروی سوم هم‌زمان با جنگ جهانی اول به خواستی عمومی در ایران تبدیل شده بود.
- به نظر می‌رسد برخی از اندیشه‌ها و نحله‌های فرهنگی-فکری که پس از جنگ جهانی اول در جمع روشنفکران ایرانی رواج یافته بود، از تأثیر طراحیها، نوشته‌ها و نظریه پردازیهای اعضای کمیته ملیون ایرانی بی‌بهره نبوده است؛ بنابراین، مطالعه و مرور سیر زندگی و فعالیت‌های اعضای کمیته ملیون ایرانی به نوعی گویای بخشی از تاریخ اندیشه و روشنفکری در تاریخ معاصر ایران است.

جنبه جدید بودن و نوآوری در طرح

- توجه به آمیختگی مباحث سیاسی و فرهنگی درباره کمیته ملیون ایرانی؛
- توجه به یک حرکت سیاسی- فرهنگی در تاریخ معاصر ایران از منظر و نگاه ایران‌شناسانه که توجهی فراگیر، همه جانبه و در عین حال بین رشته‌ای را در بر می‌گیرد. در این تحقیق از گروهی محدود با نتایج فکری و فرهنگی دامنه-داری سخن گفته خواهد شد.
- توجه به نفسِ گردهمایی جمعی از روشنفکران ایرانی با وجود اختلافات فکری و فرهنگی؛

-تهیه جدولهایی از اطلاعات درباره اقدامات کمیته ملیون با استفاده از مجموعه منتشر شده کاوه در دوره قدیم و جدید؛

-بازیابی کتابهای چاپخانه کویانی و معرفی آنها با مراجعه به منابع و با استفاده از اطلاعات مندرج در پشت جلد، پشت جلد مقدمه و متن آنها؛

روش انجام تحقیق و ابزار گردآوری اطلاعات

این تحقیق با روش اسنادی و کتابخانه‌ای صورت گرفته است و در موارد محدودی از مصاحبه هم سود برده شده است. مطالعه گسترده اسناد و مدارک (DOCUMENTS) و منابع و مآخذ کتابخانه‌ای (DESKWORK) درباره موضوع و تهیه فیش اولین قدم محسوب می‌شود. جمع‌بندی و تجزیه و تحلیل یافته‌ها و بالاخره نگارش، قدمهای بعدی است.

در این پژوهش تلاش شده است تا تصویری روشن از دلایل و چگونگی شکل‌گیری کمیته ملیون ایرانی در پنج فصل تنظیم شده و مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. در فصل اول گستره علمی، پیشینه تحقیق و منابع و مآخذ مورد بررسی قرار گرفته و با توجه به نظر استاد محترم راهنما سرکار خانم دکتر منصوره اتحادیه، مقدمه نیز در سه بخش الف) اوضاع داخلی و رقابتهای خارجی در ایران هم‌زمان با جنگ جهانی اول؛ ب) پیشینه حضور آلمان در ایران و منطقه تا پیش از جنگ جهانی اول و پ) جایگاه ایران در سیاست شرقی آلمان هم‌زمان با جنگ جهانی اول. در این فصل جای گرفته است. در فصل دوم چگونگی تشکیل کمیته ملیون همراه با مروری بر زندگی‌نامه اعضا موضوع بحث است. در فصل سوم مجموعه‌ای از فعالیتها و اقدامات سیاسی این کمیته مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد. در فصل چهارم دو نشریه مهم رستخیز و کاوه محور مطلب را به خود اختصاص داده‌اند و در فصل پنجم نیز مجموعه‌ای از اقدامات فرهنگی کمیته مذکور فهرست و مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. در این پژوهش برای شیوه ارجاع منابع ضمن مراجعه به کتاب آیین نگارش مقاله علمی-پژوهشی، دکتر محمود فتوحی از راهنمایهای مؤثر سرکار خانم دکتر صارمی سود فراوان برده‌ام.

روند مطالعه و تحقیق

بررسی اقدامات یک گروه آن‌هم در دوره ای مشخص شاید کاری مختصر یا محدود تلقی شود، اما از آنجا که موضوع این پژوهش «کمیته ملیون ایرانی» مجموعه افرادی هستند که به شکل‌های مختلفی در حیات سیاسی-فرهنگی ایران مؤثر بوده‌اند و همچنین از آنجا که این کمیته در یکی از بحرانی‌ترین موقعیتهای سیاسی ایران شکل گرفته و جنگ جهانی اول آن وضعیت را سخت‌تر کرده است^۶ نیز از آن جهت که نگاه به این گروه صرفاً با رویکردی سیاسی-اجتماعی نگریسته نشده بلکه نتایج فرهنگی و اجتماعی عملکرد این گروه نیز در سیری تاریخی مورد توجه و دقت قرار گرفته است، این بررسی در طی مطالعه اولیه، فیش‌نویسی و بالاخره بررسی و تحلیل رویدادها از منابع بسیاری سودبرده است.

به خصوص که در بسیاری از منابع موردنظر به بخشی از فعالیت سیاسی و تلاشهای کمیته ملیون و اعضاء آن توجه شده است. همچنین کارنامه فرهنگی آنها نیز، گستره دیگری از منابع را می‌طلبد، که آن هم با تحقیق و تحلیل قابل توجهی همراه نبوده است. بنابراین دستیابی به این اطلاعات، جستجو و مطالعه منابع پراکنده و گسترده‌ای را ایجاب می‌نمود.

موقعیت ایران هم زمان با شکل‌گیری کمیته ملیون ایرانی، حوادث بین‌المللی و تأثیر مستقیم یا غیر مستقیم آنها در ایران، حضور دولتهای روسیه، انگلستان و عثمانی و به دنبال آن سابقه حضور آلمانیها و برنامه‌ریزی برای گسترش نفوذ در ایران، استفاده از قدرت اجتماعی-سیاسی و موقعیت جغرافیایی ایران به نفع اهداف خود و پس از آن، نحوه شکل‌گیری کمیته ملیون، افراد مؤثر در این کمیته، اقدامات و نتایج کار آنها از جمله عناوینی هستند که در روند مطالعه و تحقیق مورد توجه قرار گرفته‌اند. طبیعی است که هر یک از این عنوانها منابع و اسناد خاص خود را نیاز داشته است.

در گام اول، دامنه گسترده تحقیق، مطالعه منابع مختلف تاریخ ایران از مشروطه تا آغاز جنگ جهانی را می‌طلبد. پس از آن به منظور رسیدن به مفاهیم اصلی و مسائل و زمینه‌های مرتبط با این پژوهش منابع مربوط به جنگ جهانی اول و موقعیت دولتهایی چون انگلستان، روسیه، آلمان و عثمانی در جنگ جهانی نیز در قلمرو تحقیق جای گرفته، مطالعه شدند.